

Gábor T. Rittersporn

A kolhozosított falu a paraszti ellenkultúrában*

Semmiképpen sem nevezhető egyszerűnek annak a történésznek a feladata, aki arra tesz kísérletet, hogy a kolhozosítás következtében létrejött szociális feszültség megjelenési formáit kutassa és értékelje. Nehezen érthető, hogy a parasztság idegenkedése, ami a kolhozosítás ideje alatt néha nyílt szembeszegüléshez, erőszakhoz és zavargásokhoz vezetett¹, miért maradt következmények nélkül. A kutatás rendelkezésére álló források csak ritkán tesznek említést olyan megmozdulásokról, amelyek a háború előtti évtized első éveit követően az új agrárrend ellen irányultak volna. 1930-ban, a kolhozosítás legvirágzóbb évében, a titkosrendőrség által regisztrált 13 754 felkelés résztvevőinek száma meghaladta a hárommilliót, miközben a falusi lakosság száma 127 millió² volt. A következő év első felében, amely hasonlóképpen mozgalmas volt, a közel 220 000 vidéki kolhozból körülbelül 34 000 lett „ellenséges támadások”, például aktivisták elleni merényletek, gyűjtogatások, géprongálások vagy állatmérgezések színhelye, és több mint 9300 kolhozban legalább háromszor játszódtak le efféle események³. Ezek az adatok sejtetik mind a rezsim intézkedéseivel szembeni elkeseredett szembenállás tényét, mind a társadalmi szintű tiltakozó akciókban való részvételre irányuló törekvést. Másrészt, a régi paraszti világ elleni offenzíva legerőszakosabb időszakára vonatkoznak és egyszerűen úgy is értelmezhetők, mint olyan ténykörülmeny, amely a falusi társadalom egy kisebbségének készenléti állapotát magyarázza.

A tények, hogy a mezőgazdasági termelés korlátozottan fejlődött, hogy a hatóságoknak állandó nehézségeik fakadtak abból, hogy a kolhoztagok részvételét a közös munkában biztosítsák, hogy az emberek beözönltek a városokba, ha a legcsekélyebb esélyük is volt rá, hogy munkát találjanak, és hogy jóval a háború befejezése után is az agrárszektortól kapcsolatos foglalkozások számítottak egyértelműen a legkevésbé népszerűeknek⁴, mindenestre arra engednek következtetni, hogy a parasztság idegenkedése a rezsim által rájuk kényszerített falumoddellel szemben mélyen gyökerezett és kiterjedt következményeket vonzott maga után. Ezek minden valószínűség szerint elsősorban nem a szembenállás látványos megnyilvánulásait keresendők, hanem a vidéki élet hétköznapijaiban és a „gyengék fegyverének”⁵ alkalmazásában, amelyek hatása gyakran csak a hatóságok dokumentált ellenlépéseiből olvasható ki. A szembenállás általános jelei és gesztusai mindazonáltal rendkívüli mértékben elterjedtek voltak, és nemcsak a kolhozrendszer – és nem ritkán maga a rendszer – ellen irányuló folklór meglétére utalnak, amely a városokban is jelen volt, hanem a lázadás mozzanataira is, amelyek gyakoribbak voltak, mint azt az eddigi kutatások feltételezték. Tulajdonképpen nem az erre vonatkozó források szűkössége volt, inkább nagy száma nehezíti meg a történész dolgát, akinek óvakodnia kell attól, hogy minden áron és mindenütt a rendszer stabilitását fenyegető veszélyt fedezzen fel, de mindenképpen észre kell vennie egy sajátos ellenkultúra „titkos lenyomatának”⁶ kontúrjait.

A falusi körülményekkel való heves elégedetlenség néhány megnyilvánulását és a kolhozszembeni ellenséges viszony feltételezett következményeit a hatóságok rendkívül komolyan vették. Noha a legtöbb esetben nyilvánvaló, hogy túlereagálásról volt szó, hiba lenne ezeknek az eseményeknek a jelentőségét alábecsülni, annál is inkább, mert rajtuk keresztül lehet megmagyarázni az állampártban uralkodó politikai bizonytalanság néhány okát. Érthető, hogy a titkosrendőrség majdhogynem megszállott igyekezettel figyelte az egyre szaporodó, főként a vidéki nyomorról a vöröskatonáknak írott leveleket, különösen a rossz termésű években, hiszen – az OGPU jelentése szerint – még a Kremlben szolgáló katonák is ki voltak téve a levelezés – a hivatali zsargonban „negatív jellegűnek” minősített – befolyásának⁷. 1933 nyarán a vörös katonáknak írott leveleknek mintegy 20 százaléka tartozott ebbe a kategóriába, a moszkvai katonai körzetben pedig 27 százalékos volt ez az arány, az e régió állomáshelyeire beérkezett, több mint 140 000 levél azon 5 százalékhöz képest, amit a rendőrség „pozitív” ítélt⁸. A politikai rendőrség negyedéves jelentése szerint az éhínség hónapjaiban az őrcsapatok összlegénységének 7–8 százaléka és a parancsnoki állomány több mint 10 százaléka volt „negatív hangulatú”, túlnyomórésztben a mezőgazdaság és az ellátás helyzete miatt⁹, annak ellenére, hogy mindenki előtt ismeretes volt az OGPU kíváncsisága a fegyveres erőkről.

Ezek az adatok csak a jéghegy csúcsát jelentik, mivel a levelek írói tudták és néha nyíltan meg is írták, hogy a levelezést ellenőrzik, és még az a vörös katonák is, aki kritizálta a párt soha be nem váltott ígéreteit, meg volt győződve arról, hogy „...Sztálin elvtárs [beszédeit] tanulmányozni kell, hogy tudjunk válaszolni a politikai órák kérdéseire...”¹⁰. A gyakran vehemens megnyilatkozások sorozata semmi esetre sem veszélyeztette a rendszert, még akkor sem, ha a hatóságoknak bizonyosan más volt a véleményük, és egy titkos rendelet alapján, melyet rendszeresen alkalmaztak, a politikai terrorcselekményekkel egyenrangúnak minősítették még a „párt és a kormány vezetője” elleni falragasztásokat és jóváhagyását is¹¹. E körülmények között érthető, hogy a különböző szervek többé-kevésbé rendszeresen gyűjtötték a lakossági véleménynyilvánításokat. Többnyire lehetetlen megállapítani, hogy a dokumentumokban általában szó szerinti idézett megjegyzéseket és kirohanásokat pontosan jegyezték-e le. Az összes adminisztrációs terület jelentéstételeiben jelenlévő és állandóan visszatérő toposzok mennyisége mindenestre arra utal, hogy léteztek bizonyos frazeologizmusok.

Tartós motívum volt a falvakban dúló éhínség, amit megemlítenek még jóval a hivatalosan „részlegesen rossz termésként” aposztrofált 1932/33-as katasztrófa¹² után is. A téma feltűnő jelenlétét a városokban részint a városi lakosságnak is gondot okozó ellátási nehézségek magyarázzák, amelyek az 1936-os aszály után újból jelentkeztek.¹³ Fiala, többnyire rendszerű emberek naplói és feljegyzései azt mutatják, hogy erősen megingatta és kérdésessé tette lojalitásukat az éhínség és a vidéki nyomor éveinek élménye¹⁴. A háború előtti évtized utolsó éveiben a városokban és a hadseregben belül is megjelent az a vád, miszerint a vezető politikusok tudatosan nem tettek egy lépést sem annak érdekében, hogy a paraszti tömegek éhhalálát megakadályozzák¹⁵. Az egyébként is gyanakvó hatalom számára ebben a kontextusban riasztónak tűnhetett a városi diákság véleménye, miszerint a vidéki éhínség igazolja a nagy kirakatpercek áldozatainak nézeteit, akik a kolhozosítást elhibázott lépésnek tekintették¹⁶. Ugyanakkor a parasztság azt is tudni vélte, hogy a vád alá helyezett egykori ellenzéki vezetők és Trockij kísérletet tettek a gazdák életének megkönnyebbítésére és szándékukban állt a kolhozok feloszlatása – ezért is üldözték őket¹⁷.

A falvakban terjedő hírek és a vidéken általánossá váló véleménynyilvánítások egy különös univerzum körvonalait vázolják fel, amelyben a kolhozrendszer ellen irányuló hadüzenetként értelmezték néha még az apró gesztusokat is, és szorosan összekapcsolták őket a hagyományokkal, a vágyálmokkal és az igazságos társadalomról szóló elképzelésekkel. A kolhozosítás elutasítása

mindenekelőtt a napi gyakorlatban fejeződött ki, amit a rendszer rendkívül nagy figyelemmel kísért és gyakran szigorú ellenintézkedéseket fogantatosított, még olyan esetekben is, mikor az inkriminált nézetek csak alig, vagy egyáltalán nem veszélyeztették az új falurendszert. Ha egy gyors pillantást vetünk a háború előtti korszak büntető törvénykönyvébe, a Legfelsőbb Bíróság és az államügyészség folyóirataiba, valamint a bűnügyi statisztikákba, a legkülönbözőbb taktikákat fedezhetjük fel, amelyekkel a parasztok az új agrárpolitika nyomásának próbálták ellenállni, és amelyek következtében az Orosz Föderáció bíróságai által 1933-ban és 1934-ben elítélt személyek 18 ill. 13 százalékát amiatt vonták felelősségre, mert nem megfelelően vettek részt a mezőgazdasági munkában, nem teljesítették beadási kötelezettségeiket, vagy más, az agrárszektorra érintő és az új körülmények között büntetendő cselekményként értelmezett vétséget követtek el¹⁸. Az e kategóriába tartozó állítólagos bűnözők száma és aránya folyamatosan csökkent. 1935 első felében a vetési időszak „szolgáltatta” a megbüntetettek 10 százalékát, a következő tavaszon pedig 2,3 százalékát, habár a kolhozrendszer elleni cselekedetek miatt elítéltek száma még 1936-ban is elérte az Oroszországban bírósági eljárás alá vontak számának 8,6 százalékát¹⁹.

Ez a folyamat nem arra utal, hogy a paraszti túlélési technikák száma csökkent volna: inkább arra, hogy nehéz volt kiszimatolni a technikák kriminalizálódott megjelenési formáit. A megtorló intézkedések termelékenység-ellenesek voltak (amit időnként hivatalosan is beismertek, de nyilvánosan szinte soha nem vallottak be), a falusi lakosság azonban fortélyait sikeresen igazította a rendszer valóságához. Kevés esély volt arra, hogy a szolgáltatás megtagadása miatt „bírósági megtorlást” kilátásba helyező rendeletet akár a legtrikább esetben is alkalmazzák, hiszen a kolhoztagok 6,5–12,7 százaléka a harmincas évek végén semmiféle munkát nem végzett, és további 16–23,6 százalékuk nem dolgozott egy hónapnál többet a közös gazdaságban.²⁰ Azokat a gazdákat, akiket „a vetési normák szabotálásáért” vagy „a földeken okozott kárhoz és a termés csökkenéséhez” vezető, „aratáskor és vetéskor elkövetett kárt okozó tevékenységért” vonták felelősségre, éppúgy nehéz volt munkahelyükön megtalálni, mint azokat a gazdákat, akik titokban öröltek, és ezáltal csökkentették az állam malomadóból származó bevételeit. Az a körülmény, hogy a törvények ezekért és az ehhez hasonló vétségekért a legdrasztikusabb, gyakran az „ellenforradalmi tevékenységért” adható büntetéseket írták elő, paradox módon azt idézte elő, hogy a tényleges joggyakorlatban a drákói szabályokat csak átmenetileg vagy alig alkalmazták.

Ebben a tekintetben tipikus a kormányzat reagálása az állami- és a kolhozvagyon eltulajdonítására, ami kétségtelenül a leggyakoribb kihágás volt az új agrárrend ellen. Az éhínség ideje alatt az ilyen jellegű lopások száma megnőtt, és egy 1932 augusztusában hozott rendelet értelmében a „politikai bűncselekményekkel” kerültek azonos elbírálás alá, mely szerint halálos ítélet vagy tízéves kényszermunka is kiszabható volt²¹. Az elkövetkező hónapokban százezreket ítélték el egyszeri bűnelkövetés miatt, de a dekrétum alkalmazása olyan kaotikusnak bizonyult, hogy 1936-ban még az igazságügyi szervek sem tudták megadni az elítéltek pontos számát²². Az 1932/33-ban e dekrétum alapján elítéltek számának megállapítása még ma is lehetetlennek tűnik. Világos azonban, hogy az ebben az időszakban hozott 16 838 halálos ítéletnek csak egy részét hajtották végre, és hogy a többi, csaknem 400 000 vádlott közül a hosszabb szabadságvesztésre ítélték száma 100 000 körül volt, habár eredetileg meghaladta a kétszázezret²³. Az ellentmondásos adatok szoros összefüggésben állnak a központi szervek ellentmondásos, és az eredeti rendelet végeredményben kontrarikizáló intézkedéseivel, amelyek következtében az első fokú ítéleteknek körülbelül a felét már 1933-ban felülbírálták²⁴. 1933 és 1939 között mintegy 10 000-ról 346-ra esett vissza az Orosz Föderációban az e rendelet alapján elítéltek száma²⁵. Jellemző, hogy 1936-ban elrendelték az 1935 előtt kiszabott ítéletek titkos felülvizsgálatát, amelynek eredményeképp azonnal szabadlábra helyeztek több mint 40 000 fogvatartottat, és mérsékeltek további, csaknem 53 000 elítélt büntetését²⁶.

Az állami- és kolhozvagyon elleni támadások száma azonban nem mérséklődött. Ellenkezőleg, az összes bűntény között megközelítőleg ugyanakkora volt az arányuk még a háború előtti évtized végén is, mint 1932/33-ban – kb. 15 százalék, az 1936-os rossz termésű év után pedig csaknem 20 százalék –, ami az egész Szovjetunió tekintetében évente 135 000 – 180 000 bírósági eljárást jelentett²⁷. Ezek az adatok ugyanakkor felettébb félrevezetőek, mivel a később készített statisztikák a háború kezdetéig a „kis sikkasztásnak” minősített lopásoknak nem szenteltek külön rubrikát – ellentétben az 1932/33-as évvel, amikor a gazdákat még a saját parcelláikon lévő egyes gabonafélék learatásáért is felelősségre vonták²⁸ – noha minden valószínűség szerint alig indítottak eljárást emiatt. Az 1933-ban különösen súlyosnak minősített esetek 58 százaléka történt a termelőszövetkezetekben, és bár csökkent az elítélt parasztok aránya, az állam még a harmincas évek végén is szükségesnek látta, hogy tulajdonigényeit a falvakban inkább védje, mint a városokban²⁹. A töredékes adatok alapján csak a kontúrjai sejlenek fel annak a jelenségnek, amely a kolhozosított falu életének fontos ismertetőjele lett. Jellemző, hogy 1934-ben, amikor még alkalmazták az 1932-es rigorózus határozatot, az oroszországi aratás idején bűnösnek talált személyek 68 százaléka (Ukrajnában 77 százaléka) az állami vagy kolhozvagyon eltulajdonítása miatt került bíróság elé, és hogy ilyen típusú volt 1936-ban a szovjet kolhozokban elkövetett több mint 86 000 vétség fele, habár ezeket túlnyomó részben még csak szabadságvesztéssel sem büntették³⁰. 1940-ben, mikor a rendőrség körlevélben tette közzé a szemmel láthatóan tömeges méreteket öltő lopások különböző módszereinek részletes listáját, az 1932-es dekrétum csak néhány százat érintett a több mint 210 000 elítélt közül³¹.

Hasonló eljárások jellemzik a kormány magatartását a kis háztáji gazdaságokkal szemben, melyek a parasztok egyik jelentős, némely tekintetben pedig a legfontosabb bevételi forrásai lettek³². A háztáji gazdaság még sokáig ütközéspont maradt a falusi lakosság és a rendszer között mint olyan vívmány, amelyet nem minden nehézség nélkül csikartak ki az állampártból³³. Ha rossz termés volt várható, akkor a gazdák rendkívül gyorsan és csaknem kizárólagosan a háztáji parcellák megművelésére álltak át, ami a kormányzatból vészjeleket és energikus, időnként a politikai rendőrség segítségét is igénylő ellenintézkedéseket váltott ki³⁴. 1939 elején a kolhoztagok számító gazdák 11,5 százaléka csak a háztáji gazdaságban dolgozott³⁵. Nem volt alaptalan a hatóságoknak az a feltételezése, miszerint összefüggés van a kolhozok erőtlensége és háztáji gazdaságok termelékenységének növekedése között³⁶. Mindenesetre reagálniuk kellett a háztáji parcellák egyre gyakoribbá váló illegális megnövelésére³⁷. Az ehhez szükséges törvényi alapot az a rendelet biztosította, amely lehetővé tette, hogy az ilyen cselekményeket „ellenforradalmi bűncselekményként” ítéljék meg³⁸. Ennek az irányelvnek az alkalmazására azonban nem került sor, mivel a harmincas évek vége felé az agrárvezetés adatai szerint, melyeket az államügyészség rendkívül alacsonynak tartott, a normát túlteljesítő háztáji gazdaságok tulajdonában volt a kolhozföldek 45,7 százaléka³⁹. Nem volt túlzottan hatékony az az intézkedés sem, miszerint a nem engedélyezett parcellákat vissza kell adni, mivel néhány gazda felosztotta tulajdonát, hogy több háztáji gazdaságra is igényt tarthasson⁴⁰.

Nem lehetett egyszerűen megakadályozni a *kolhoznyikok* szezonmunkákra való kirajzását sem, amiből gyakran a mezőgazdaságon kívüli állandó munkahely lett, mivel a szezonmunkákon dolgozó családtagok jövedelméből származó bevételek lehetővé tették, hogy az otthonmaradók csak a háztáji gazdasággal foglalkozzanak, és eleget tegyenek ezentúl még a kolhoztagokra kirótt beadási kötelezettségeknek is, amelyek jóval alacsonyabbak voltak az egyéni gazdálkodókra kivetett adónál⁴¹. Az ipar munkaerőhiányát nem orvosolták az energikus intézkedések⁴². Még az igazolványrendszer bevezetése sem tudta megakadályozni, hogy 1937-ben (azaz öt évvel később) a moszkvai lakosság 5-8 százaléka az elvileg kötelező rendőrségi bejelentés nélkül éljen a fővárosban. Más nagyvárosokban is hasonló volt a helyzet⁴³. Az összes kolhoztag számára kötelező szolgáltatási minimum meghatározása sem vetett véget annak a gyakorlatnak, hogy néhány családtag kizárólag a háztáji földeken dolgozzon, mivel a

rokonok átvállalták a kolhozban teljesítendő penzumban való részeseledést⁴⁴. Csak ritkán került arra sor, hogy a parasztlakosok nyíltan megsejtsék az új agrárrend játékszabályait; ezzel szemben alkalom adtán kijátszották a kolhoztagokra érvényes, a lótaraszt tiltó szabályt, amely a termelészövetkezettől való függőségüket erősítette volna⁴⁵.

Jellemző módon a gazdák kollektívan és rejtett formában, a kolhozok „leple” alatt szegültek szembe a kormány normáival a leggyakrabban, amelyek nem ritkán átvették a hagyományos faluközösségek funkcióit⁴⁶. Mindenekelőtt a kolhozokban divott az a gyakorlat, hogy a beszolgáltatás előtt a gabona vagy gyapot súlyát vízzel vagy valamilyen hulladékkal növelték meg – bizonyos években ez a gyakorlat különösen nagy méreteket öltött, 1931 és 1939 például az állam által felvásárolt termés 30 százaléka bizonyult túlságosan nyirkosnak⁴⁷. A termelészövetkezetekben néha zsizsikkal fertőzték meg a gabonát, mivel azt remélték, hogy korlátozni tudják a kényszerszállításokat.⁴⁸ Nyilvánvalóan lehetetlen volt megtalálni ezen ügyeskedések kitervelőit, mert az az előírás, miszerint e tettek „ellenforradalmi cselekményként” büntetendők, egyidejűleg azt is tartalmazta, hogy a hivatalnokok is felelősek a beszolgáltatások begyűjtéséért és tárolásáért.⁴⁹ Szinte kizárólag a kolhozokban terjedt el az a stratégia, hogy eltitkolják a termést vagy az évi termést nélkülözhetetlen vetőmagként tüntessék fel.⁵⁰ A kolhozokban tulajdonképpen szigorúan tilos volt nagy tömegben szarvasmarhát vágni, de ezt közös akaratúlag úgy játszották ki, hogy, úgymond, a rossz termés miatt nem tudják takarmányozni az állatokat, majd elosztották az ebből származó bevételt. Ugyanezzel a módszerrel – elvileg csak rossz termés esetén – kölcsönöztek ki a *kolhoznyikok* állatokat is.⁵¹

Az állami elvonás mértékét részint úgy korlátozták, hogy minden lehetséges módon csökkentették a gépállomások által kivitelezendő munkák mennyiségét, mérsékelve ezáltal az ezért a szolgáltatásért fizetendő természetbeni adót; ez a törekvés alkalmanként a gépek megrongálásához vezetett.⁵² Másrészt, késleltették a szállításokat, mert ily módon néha sikerült elérniük, hogy csökkentsék az egyes kolhozoknak előírt leadási kvótákat.⁵³ Talán a legszélesebb körben elterjedt és a legnehezebben felismerhető ügyeskedési taktika az volt, hogy kisebb termésadatokat közöltek, megnövelték a veszteségeket és eltitkolták a bevetett megművelt területek nagyságát.⁵⁴ Ez utóbbi különösen Közép-Ázsiában volt gyakori, ahol – minden valószínűség szerint – hétköznapi dolognak számított a kolhozok életében. Mindenesetre figyelemre méltó, noha bíróság elé állítottak és letartóztattak egy türkmén kolhozelnököt, aki ilyen mesterkedések révén rekorderedményeket mutatott fel és megkapta a Lenin-díjat, valamint a Legfelsőbb Szovjet képviselői tisztségét, végeredményben csak egy pártfegyelmet kapott.⁵⁵

Hiba lenne azt feltételezni, hogy a kolhozrendszer elleni vétségek országos elterjedtsége és a kolhozosított agrár intézményrendszert megkerülni próbáló ügyeskedések hétköznapi volta éppenséggel arra utalna, hogy a vidék lakosságára nem volt jellemző a reflektált viselkedés. A gazdák ugyan nem elemezték részletesen cselekvéseik okát és célját, de gyakran olyan kijelentésekkel és gesztusokkal kísérték cselekedeteiket vagy olyan célpontok ellen irányították őket, ami azt jelzi, hogy eljárásuk némely tekintetben szándékos volt. A támadást a sztahanovisták ellen gyakran a normahajszoló vidéki élmunkásokkal szembeni ellenszenv motiválta. Az a körülmény, hogy az áldozatok sokszor nők voltak, a falvakban uralkodó viszonyokkal van összefüggésben, s nem a többnyire férfi támadók sértett méltóságérzetével, hiszen a dolgozók csaknem 64 százaléka nő volt.⁵⁶ Jellemző módon a tisztségviselők is főként arra törekedtek, hogy a csúcsteljesítményeknek gátat szabjanak, vagyis nem a férfiak magasabbrendűségét hangsúlyozta az a kolhozelnök, aki egy sztahanovista nőt akadályozott a munkában. Noha azt mondta neki, hogy ő jól tudja, mit csinál és meg akarja mutatni, „ki az úr a házban”, mégis inkább a gazdák félelmeinek adott hangot, akik azt vetették szemére egy elagyabugyált élmunkás társuknak, hogy „ő akarja irányítani a gazdaságot”.⁵⁷ A helyileg ismert vagy éppenséggel az egész Szovjetunióban hangosan ünnepelt rekorderek elleni célzott zaklatások viszonylagos gyakoriságából⁵⁸ arra következtethetünk, hogy őket a parasztlakosok hatalom számukra is elérhető képviselőinek tartották, de ellenük egyszerűbb volt támadást indítani, mint a valóban magas rangú tisztségviselők ellen.

Ez az eljárás arra utal, hogy leplezve ugyan, de elutasították a rendszert és majdnem mindent, amit az szimbolizált. A gazdák többségének viselkedésére jellemző idegenkedésről van szó, amit azonban csak ritkán lehetett nyíltan kimutatni. A falusi élettel kapcsolatos szólásokban, anekdotákban és a *csasztuskákban* nem volt nehéz felfedezni ezt az ellenszenvet.⁵⁹ Ezek a városokban is népszerűek voltak, sőt, néha még a városi körülményekre is lehetett őket vonatkoztatni. A népies strófák gyakori témája a nyomor volt, és még az iskolás gyerekek is olyan *csasztuskákkal* szórakoztatták magukat, mint a következő:

A kapu fölött: sarló és kalapács,

És a kunyhóban: éhség és halál.⁶⁰

Az az eredendő bölcsesség, miszerint egy dolgozó gazda hét naplopót kénytelen etetni, a közös gazdaság valóságára is alkalmazható volt, és ez a népszerűtlenség kifejeződött azokban a dalokban is, amelyekben arra esküsznek meg a parasztlányok, hogy sohasem fognak egy *kolhoznyikkal* intim kapcsolatot létesíteni.⁶¹

Még jóval a háború befejezése után is feljegyeztek olyan *csasztuskákat*, amelyekben megemlítik, hogy néha miféle kegyekben kellett részesíteniük az asszonyoknak a kolhozfunkcionáriusokat,⁶² ami az új vidéki rend szerint teljesen egyenértékű volt a megerőszakolással. Némely tekintetben úgy is értelmezhetjük a kormány által támogatott tömegkultúrát, mint a szociális integráció hathatós eszközének létrehozására tett kísérletet. De a rendszer csak csekély ellenszolgáltatást nyújtott e strófák szerzőinek a termés elrablásának fejében: a vodkát és a mozit,⁶³ amelyeket talán szándékosan (és feltételezhetően „a népek ópiumának” metaforájára rájátszva) egyenértékűvé tettek. Érthető módon gyakran került szóba a forradalom előtti állapotokkal való összehasonlítás, pl. a nyugati területeken azt mondogatták, hogy a földbirtokost (pan) felváltotta a terv (plan), bár a gazdák az előbbinek csak a lekaszált széna felét voltak kötelesek leadni, míg a bolsevikok elvettek tőlük majdnem mindent.⁶⁴ A kolhozfolklor közönsége is osztotta annak az öreg parasztembernek a nézetét, aki szerint az iga „eddig fából volt”, de mostanában „vasból”⁶⁵ készül: ezért letartóztatták, mint ahogy más személyeket is, akiknek véleményét a forrásokban megtaláljuk.

A régi időkkel való összehasonlítás jelenik meg például abban a viccben is, amely arról szól, hogy míg a cárt tehéncsordák, addig Sztálint csak nyulak kísérik: a nyulakat a nép ajkán csak Sztálin állatainak hívták.⁶⁶ A rezsím mindenképpen álló tekintélye is az ellenkultúra kedvelt célpontja volt, s ez nem ritkán a Leninnel való összehasonlításban nyilvánult meg, aki pl. csak cipőt hordott, mert kikerülte a posványt, ellentétben utódjával, aki a csizmát részesítette előnyben, mert át akart gázolni rosszakaróin.⁶⁷ A néha idealizált NEP-korszakot az ellenkultúra a harmincas évek nyomorúságával állította szembe, lásd pl. a következő szólást: „Lenin a nép szívében él, míg Sztálin a nép gyomrában”.⁶⁸ Lenin ugyanakkor az éhségrezsím okozójaként is szerepel, többek közt egy *csasztuskában* (amely még csuvas nyelven is ismert volt), melyben arról van szó, hogy halálos ágyán megparancsolta Sztálinnak, hogy a kenyeret csak kis adagokban oszthatja ki, húst pedig senkinek sem adhat.⁶⁹ Jellemző módon negatív volt a válasz, amikor 1936-ban egy néprajzkutató arról kérdezett egy huszonegy éves kolhozkönyvelőt, aki rengeteg hasonló versikét és a polgárháború idejéből származó antibolsevista *csasztuskát* tudott idézni, hogy számára példakép-e Lenin, Sztálin vagy a közös gazdaság.⁷⁰

Azok a híresztelések alkották a szájhagyomány másik válfaját, amelyek esetében sokkal többről volt szó, mint egyszerűen az idegenkedés kinyilvánításáról: a fenyegető vagy a már elkezdődött háborúról szóltak, és időnként felröppenve a falusi lakosság körében azt a reményt kellették, hogy a rezsím hamarosan összeroppan.⁷¹ Az állítólag sztrájkoló gyárakról és lázadó tartományokról

szóló visszatérő hírekben is a szovjet állam küszöbön álló bukásának vágya figyelhető meg.⁷² Olyan kijelentések kíséretében bukkantak fel, mint pl. a következő: „Az egész falu fellázadt az (állam)hatalom ellen, csak el kell kezdeni és mindennek vége lesz”, vagy: „...Éjjel-nappal dolgozunk a kolhozban, de még így sincs mit ennünk, mert az összes gabonát oda kell adni az élőködőknek. A Romanov-ház háromszáz évig állt fenn, és még így is megdöntöttük néhány nap alatt, úgyhogy ezeket (azaz a bolsevikokat) is könnyű lesz legyőzni.”⁷³ A hamarosan bekövetkező háborúról szóló mendemonda azt a reményt keltette a német parasztek körében, hogy Ukrajna Németország tartománya lesz, más gazdák pedig azt hangoztatták, hogy készek kihasználni a háborús konfliktust annak érdekében, hogy leszámoljanak a bolsevikokkal, „ahogy a polgárháború idején csináltuk” vagy még azt is megígérték, „hogy mindenkit elpusztítanak, akinek nem kérges a tenyere”.⁷⁴

Jó esély volt arra, hogy ezeket a kijelentéseket a hatóságok „izgatónak” minősítsék és nagyon súlyos következményekkel járjanak. Azonban egyértelműen és kivétel nélkül csakis a verbális erőszak megnyilvánulásairól van szó, amelyek mindenestre felszínre hozták a sokáig elfojtott gyűlölködést és a titkos vágyakat, és feltehetően a paraszti önmeghatározás egyik fontos elemét tükrözték.⁷⁵ A harmincas évek háborús pszichózistól terhes légkörében – különösen a hadseregben – rendkívül veszélyesnek tartották ezeket, mivel a vidéki szokások zendülő megnyilvánulásokra adhattak alkalmat. Egy vörös katona büszkén mesélte főhadnagyának, hogy minden áron magángazdálkodó akar maradni, mert őt a szovjet hatalom kirabolta, és a kolhozhoz és a gyárakhoz nincs neki semmi köze, és semmiképpen sem fogja apja példáját követni, aki a polgárháborúban a bolsevikok oldalán esett el.⁷⁶ Érthető, hogy az engedély nélkül kisajátított háztáji parcellák elkobzása miatt rengeteg tiltakozást írtak, ami az NKVD jelentése szerint „egészségtelen hangulatot” hozott létre a katonák között és a „jobbágyság restaurálásával” kapcsolatos heves kirohanásokba torkollott.⁷⁷ „Mit kell megvédenünk és kit, ha minket otthon kifosztanak”, csodálkozott az egyik katona, és ezt a dilemmát juttatta kifejezésre egy másik katona is a finn frontra való behívásának előestéjén: „...becsapnak minket, kivonulunk, hogy megvédjünk valakit [sic], és eközben családjaink tönkremennek; senki sem védelmezi őket, és megfulladnak az adóktól”.⁷⁸ A finn hadvezetés becslése szerint a téli háború ideje alatt fogságba esett vörös katonáknak csak egyharmada volt szőkevény, a szovjet hatóságoknak azonban más volt a véleményük, mivel a konfliktus után a fogságból visszatért foglyok több mint 80 százalékát árulónak tekintették és deportálták.⁷⁹

A verbális agresszió kifejezésre jutott a szovjet rendszer és a náci rezsim összehasonlításában is. A beszolgáltatásokat behajtó hivatalnokokat a „Gestapo ügynökeinek nevezték”, és egy paraszt még a faluszovjet ülésén is így siránkozott: „Németország példáját követve adminisztratív erőszakot [és] megfélemlítést alkalmaznak, és csak így tudják végrehajtani a termés [elméletileg önkéntes] elszállítását. A szovjet kormányzat politikája hitleri politika – aranyhegyeket ígérnek, hogy őket [t.i. a hatalmon lévőket] válasszuk, aztán elárulnak minket.”⁸⁰ Az összehasonlítás nem vezetett feltétlenül a Harmadik Birodalomban uralkodó viszonyok negatív értékeléséhez. A Kreml speciális őrségének egyik parancsnoka mondta éhező falujáról: „Igaz van Hitlernek, mikor azt mondja, hogy jobb dolguk van az embereknek a német börtönökben, mint szabadlábban a Szovjetunióban”.⁸¹ Egy gazda tudni vélte: „Kormányunk tagjai úgy élnek, ahogy korábban a cárról, és sohasem látogatják meg a népet, hogy megnézzék, hogyan él a paraszt az ő jó uralmuk alatt [sic – ’róluk’ van szó, t.i. a magas rangú tisztségviselőkről]. Németországban a cárral [sic] jobban gondoskodik az emberekről, ellátogat minden házba és minden pajtába, és megnézi, hogyan élnek a parasztek, ott most jól élnek az emberek.” Ezt a véleményt nyilvánvalóan mások is osztották.⁸² Általános volt az a nézet, hogy a szovjet rezsimben több állampolgárt tartóztattak le és végeztek ki, mint a náci rendszerben, és ez a megfigyelés alkalmanként ilyen kijelentések kíséretében hangzott el: „Hitler semmisítse meg a szovjet hatalmat és számoljon le a kommunistákkal – mindennap erre várunk”.⁸³ Azonban vidéken ritkábban fordult elő, hogy nyíltan kiálljanak a náci rendszer mellett, mint a városi miliőben. Egy fiatalember, aki komszomolista és aspiráns volt, majd később a tudományos akadémia tagja lett, szívesen „felosztotta volna a kolhozokat és hozott volna létre a hitleri és a sztolipini rendszerhez hasonló”⁸⁴ államot.

A verbális erőszakot egyik specifikus fajtája a hatalom birtokosai, mindenképp Sztálin ellen irányult – különösen Kirov meggyilkolása után kapott erőre ez a műfaj: szólások és *csasztuskák* tömkelege keletkezett. E légkörben még az iskolás gyerekekben is megfogalmazódott az a vágy, hogy az állítólag általános tisztelettel övezett kormányfő meggyilkolását végignézzék, vagy saját maguk egy merényletet készítsenek elő.⁸⁵ Az ilyen megnyilatkozásokban kifejezésre juttatták azt a reményt is, hogy a kolhozrendszer hamarosan szétesik, s Sztálin halála csak meggyorsítaná ezt a folyamatot. Hasonlóan kritikusak voltak azok a gúnyos megjegyzések is, miszerint csak az utóbbi esetben „jöhet létre egy jobb élet”, mivel a gazdákat jelenleg egyszerűen „kifosztják” és hogy a rezsim jobban tenné, ha az éhező parasztek sorsával törődne, ahelyett, hogy hangosan gyászolja Kirovot.⁸⁶ A parasztek tiltakozására jellemző volt, hogy a legmagasabb szintekre anonim (vagy kiskorúak által írt és aláírt) leveleket küldtek mindenféle panaszokkal és néha olyan éles kirohanásokkal, melyeket a hivatali szervek „szovjetellenesnek” ítélték és átadtak a titkos rendőrségnek.⁸⁷ Egyes esetekben azonosították a szerzőket, például egy száműzött parasztot, aki különböző újságoknak és hatalmasságoknak kért leveleket írt, „aljas rágalommal illette a népek vezérét”, és ezért (valamint „uszítónak” minősített kijelentései miatt) halálra ítélték.⁸⁸ Hasonló sors várt arra a gazdára, aki irományait Sztálinnak küldte és azzal fenyegetőzött, hogy „Kirovnál nagyobb embert fog lepuffantani” és „ha életemben eljön a pillanat, hogy Önnel valami aljasságot tegyek, nem fog reszketni a kezem”.⁸⁹

Még a leghevesebb verbális agresszió sem volt több az erőszak szimbolikus kifejeződésénél és teljességgel biztonsági szelepként működött. Szemantikai hatékonysága azonban éppen azokból a jelképekből fakadt, amelyek szintén alkalmazták a verbális agresszió eszközeit, vagy amelyek éppen ellene irányultak, és tulajdonképpen a rezsim e szimbólumok megbélyegzésére vagy dicsőítésére irányuló erőfeszítései biztosították azt, hogy az ellenkultúra fontos alkotóelemei maradtak. Bizonyos tekintetben a falusi lakosság valláshoz való viszonyát is az a szimbolikus jelentés határozta meg, amelyre a hit és az egyház a militánsan istentagadó állam üldözése miatt tett szert. Noha kétségbevonhatatlan az orosz parasztság hagyományos vallásossága, de nem tanúsítottak feltétlen tiszteletet az egyház – különösen a papság iránt –, és a forradalom előtt teljesen rendszertelenül vettek részt az istentiszteleteken.⁹⁰ A bolsevikok ateista offenzívája, a mezőgazdaság régi rendje ellen folytatott megsemmisítő hadjáratuk és a felekezetek elleni támadások egyrészt visszavezették a falvak lakóit a valláshoz és a templomokba, másrészt vallásos dimenzióba öltöztették a gazdák ellenszenvének néhány megnyilvánulását, ami a hatóságok elemzése szerint a harmincas évek vége felé egyre nagyobb méreteket öltött.⁹¹

A parasztek apokaliptikus várakozásai gyakran hagyományos vallásos formában jutottak kifejeződésre.⁹² A tradicionális hit által kialakított élet egyes momentumait pedig ürügyként lehetett használni szolgáltatás-megtagadás esetén, hiszen a gazdák – figyelmen kívül hagyva az agrotechnikai kényszerűségeket – bizonyos munkákat csakis az egyházi naptár meghatározott, a népi bölcsesség által előírt napjain voltak hajlandók elvégezni, valamint 180 egyházi ünnepnapot akartak megtartani szemben a forradalom előtti kb. 120 és a húszas években megtartott 50 nappal.⁹³ Olyan gyanította a titkos rendőrség, hogy demonstratív okokból szerveztek néhány körmenetet és búcsút, amelyek segítségével gyakran egész falvak reménykedtek abban, hogy ily módon meg tudják akadályozni a fenyegető rossz termést.⁹⁴ Az 1937-es népszámláláskor megvizsgálták a lakosság vallási hovatartozását is, és az államnak ez irányú érdeklődése azt a reményt keltette a falusi társadalom egyes tagjaiban, hogy az egyház melletti tömeges kiállítás megkönnyítheti

a hívők helyzetét.⁹⁵ Habár ez a várakozás nem teljesült és a két évvel későbbi vagyonbecslő formanyomtatványon már nem szerepelt kérdés a vallást illetően, mégis néhány gazda ragaszkodott ahhoz, hogy állampolgárságuk helyett felekezetüket tüntessék fel, és még arra is kísérletet tettek, hogy a népszámlálást a vallási hovatartozás sajátos kinyilvánításának eszközévé tegyék.⁹⁶

Eppen a vallással kapcsolatosan majdnem mindenre kiterjedő szimbolikus dimenzióból fakad, hogy a hatóságoknak ezen a téren történő beavatkozása elkeseredett reakciókat váltott ki. Jellemző, hogy 1932/33 után a hívők megsértett érzései miatt pattant ki a vidéki zavargások többsége, pl. templomi harangok eltávolítása miatt, amelyeket hulladékfémként akartak hasznosítani.⁹⁷ Szintúgy zavargásokhoz vezethetett, ha bezárták a templomot vagy őrizetbe vették a pópát, és ha szektaközösségek szerveztek kollektív tiltakozó akciót – amelyek egyébként rendkívül ritkán fordultak elő – az 1937 és 1938 közötti tömeges letartóztatások ellen.⁹⁸ Ilyen tiltakozásokra csak kivételes esetekben került sor: amennyiben nem vallási kérdésekkel álltak összefüggésben, általában a beszolgáltatások ellen szervezték őket; hagyományos forgatókönyv alapján zajlottak le, mely szerint elől álltak a nők, miközben a férfiak várták a hatóságok beavatkozását.⁹⁹

Igaz, hogy szinte sohasem került sor nyílt felkelésekre, azonban minden valószínűség szerint nem hiányoztak az erre való felszólítások. A hozzáférhető archívumokban ilyen dokumentumokat alig lehet találni, de a források sejtetik valamiféle röpirat-irodalom meglétét, amely vidéken is viszonylag népszerű volt. Az egyik faluban egy postaládára ragasztották a röpirat-irodalom egyik tipikus darabját: egy iskolafüzet lapjára kézzel írt, számos hibát és a műfaj szokásos kellékeit felsorakoztató szöveget: keresztben egymásra fektetett vasvilla és puska, valamint egy karó, egy kasza, egy fejsze és egy tör – e rajzok által nyomatékossá vált az üzenet. A felirat – „Ide a gabonát, Nr. 12” – és a küszöbön álló felkelésről szóló szöveg is azt az érzést kelti, hogy ez a cetli egy hosszabb sorozathoz tartozik, hogy mindent előkészítettek egy zendüléshez, amelyben részt vennének más települések, sőt városok lakói is, és hogy egy szerteágazó titkos szervezet áll a felhívás mögött, amely egyébként a faluszovjetek, a boltok és a magtárak lerombolását és kifosztását propagálta.¹⁰⁰ A szabad kereskedelem visszaállításért is fellépő „Szovjetunió Parasztbizottságának Legfelsőbb Parancsnoksága” „engedélyezte” a kolhozok megsemmisítése és a szövetségek ebből a célból történő bevezetése mellett azt is, hogy mindazokat, akik „Sztálin frontjáról nem vonulnak vissza” „megmérgezzék, megverjék, megöljék [és] a legteljesebb mértékben megsemmisítsék”, kiváltképpen a regionális és helyi intézmények „bandavezéreiit”.¹⁰¹

Habár a hozzáférhető gyűjteményekben ritkán találkozunk ilyen, kétségtelenül parasztek által fogalmazott röpiratokkal, mégis bizonyos, hogy ez az irodalom vidéken is virágzott: a vidék problematikája megjelent a más élettérben feltűnő kézírásos cetliken, és a hatóságok néha felfedezték a parasztek részvételét e cetlik előállításában. A nyilvánvalóan városiak által készített iratokon is visszatérő motívum a falvak lakóinak éhínsége, szegénysége vagy az erejüket meghaladó adók.¹⁰² A városi lakosság számottevő hányadának paraszti származásán és a vidékkel való szoros kapcsolatain kívül a gyakran akadozó élelmiszerszállítás magyarázza, hogy még a városi iskolás gyerekek is arra szőlítették fel az embereket általában horogkeresztekkel díszített és a „Hitlerért” jelszóval befejeződő röpirataikban, hogy először a kolhozoknak, aztán a rezsim vezetőinek és magának a szovjet hatalomnak „okozzanak kárt”.¹⁰³ Nem biztos, hogy a háború előestéjén egy kaszárnyában terjesztett kézíratos cetli szerzője civilben parasztek volt, de lázadását nyilvánvalóan a falusi valóság tapasztalata motiválta: „Családjainkat éhhalálra ítélték. Kormányunk országunkat koldusbotra juttatta, kigúnyolja a népet. Elvette a szabadságunkat, az országunkat és az összes jogot, amelyet 1917-ben kiharcoltunk. Le a vérszívókkal, erősítsük meg a forradalmat. Elvtársak, a forradalom elkerülhetetlen, már keletkezőfélben van. Csak támogatnotok kell. Visszakapjátok az 1923-25-ös életet, azaz egy haladó [életet].”¹⁰⁴

Nemcsak annak a hangulatnak köszönheti létrejöttét ez a parasztek világvége várásával meszemenően egybecsengő felhívás, hogy nyilvánvalóan széles rétegek reménykedtek a rezsim hamarosan bekövetkező összeomlásában, hanem a zendülésre való várakozó magatartásnak is, amelyet mintha indokolnának a kis összeesküvő csoportok sajátos szubkultúrájáról szóló, a kirakatperek által is igazoltak vélt híresztelések. Ilyesféle csoportokat többnyire fiatalok alakítottak és elsősorban a városokban, de a hatóságok mindenütt nyomoztak utánuk, még a legfélreesebb falvakban is. Így pl. a „Parasztbizottság Legfelsőbb Parancsnoksága” nevében szerkesztett röpiratok szerkesztőit „ellenforradalmi szervezet” tagjaiként ítélték el, sőt, két állítólagos összeesküvőt halálra ítélték, noha mindössze néhány kézíratos cetlit terjesztettek és a kolhozok ellen agitáltak.¹⁰⁵ A titkos rendőrség szemmel láthatóan hajlamos volt arra, hogy mindenütt szerteágazó konspirációkat fedezzen fel – ez arra int, hogy a legnagyobb óvatossággal kezeljük a forrásokban előkerülő, erre vonatkozó adatokat. Az NKVD sohasem vette magának a fáradságot, hogy napvilágra hozza akár csak a legkisebb bizonyítékot is a tömegesen „ártalmatlanná tett” állítólagos összeesküvések valóságos létét illetően, vagyis a röpiratokra hivatkozó dokumentumok kétségkívül valóban létező csoportokról tudósítanak, noha teljességgel bizonyítatlan maradt a vádlottak tényleges részvétele, és az esetek hivatalos megjelenítése egyértelműen meghatározott célt szolgált.

Minden valószínűség szerint nem az igazságszolgáltatás koholta a vádat az ellen a huszonhárom éves rokkant fiatalember ellen, aki egy faluban más fiatalokkal együtt Ukrajna függetlenségét követelő röpiratot terjesztett és ezért halálra ítélték, vagy az ellen a három parasztember ellen, akik a hatalmon lévő párt forradalom előtti nevét birtokolva dolgozták ki szervezetük programját és alapszabályát, és ezért szintén kivégezték őket.¹⁰⁶ A tipikus földalatti mozgalmak azonban a városokban jöttek létre, habár gyűléseiken többnyire nagy hangsúlyt fektettek a mezőgazdaság problémáinak megoldására. Egy egyetemista „Leninköri-tag” véleménye szerint, a forradalom „szükséges” volt, de a kolhozosítás „nem felelt meg a parasztság érdekeinek”.¹⁰⁷ „Az ország gazdasági újjászületésének összuniós pártja” alapítóinak programadó írásai Leninre, „a vezérre és tanárra” hivatkoznak, megemlítik a vidék krízisét és hangot adnak annak a szándékuknak, hogy véget vetnek az egyéni gazdálkodók diszkriminációjának, de megkerülik a kolhozok felosztásának kérdését.¹⁰⁸ Az agrárkérdés nemcsak a bolsevik orientált csoportokat foglalkoztatta. Egy az „orosz fasizmus” mellett sikraszálló irányelv-nyilatkozat szintén felismerte az agrárkérdés jelentőségét, habár „a mélyen gyökerező nemzeti mozgalom és az iparosítás” által megteremthető „kulturált nagykapitalizmusért” szállt síkra.¹⁰⁹

A parasztek egyébként saját maguk csak kivételes esetekben fogalmaztak programadó írásokat, azonban kijelentéseikből, kérényeikből és leveleikből egyértelműen kiolvashatók nézeteik az általuk vidéken és az egész országban kívánatosnak tartott rendről. Elgondolásaik különösen előtérbe kerültek az 1936-os alkotmány körüli tömegvitának álcázott propaganda-hadjárat összuniós kampányának idején, és a következő évben is, mikor a Legfelsőbb Szovjetbe választottak küldötteket. Az állandó követelések között szerepelt a nyolcórás munkanapra, a biztos keresetre és az állam által garantált nyugdíjra való jog. Mindez azt a benyomást kelthette, hogy a konvencionális paraszti ideálként értelmezhető – többnyire a családi szükségletek kielégítésére törekvő – kisgazdaság vagy a mintaképként szolgáló, a 19. század vége óta többé-kevésbé sikeresen fejlődő mezőgazdasági kisvállalkozások a jóléti paternalista állam megteremtésének vágyából jöttek létre.¹¹⁰ E kívánalmakkal azonban szöges ellentétben álló folyamatra utal az a vitákban mindig visszatérő követelés, hogy a földet vagy a háztáji parcellákat az „éhes szájak” (t.i. a családtagok) száma alapján osszák ki – ahogy ez a faluközösségekben is szokás volt –, valamint az, hogy egyre nőtt az új alkotmányra való hivatkozással a kolhozosítás alatt elkobzott tulajdon visszaadásáért folyamodó kérelmek száma.¹¹¹

Azok a javaslatok, hogy vezessék be a *kolhoznyikok* részére is a fizetett szabadságot, amire a városi munkavállalók jogosultak, vagy töröljék el ezt a kedvezményt, mivel a paraszteknek nem jár¹¹², azt sejtetik, hogy a gazdák elképzeléseit mindenképp előtérbe

faluközösség hagyományos egalitarizmusa határozta meg; a városokkal való egyenlőség követelése azt a stratégiát szemlélteti, hogy a hatalom birtokosainak emlékeztetőbe idézzék a rezsim által hangosan propagált, de az állampárt által soha meg nem valósított elveket. Ez a szándék magyarázza a rengeteg kommentárt is, ami az „Aki nem dolgozik, ne is egyék” jelmondatot tartalmazó paragrafus körüli vitában született: pl. olyan jellegű észrevételek hangoztak el, hogy a *kolhoznyikok* állandóan dolgoznak, anélkül hogy táplálkozni tudnának, másrészt azt is javasolták, hogy kivétel nélkül minden dolgozónak – esetleg bárkinek – legyen ahhoz joga, hogy egyen.¹¹³ Nem hiába hasonlították össze az új alkotmányt a 19. századi jobbjogszabaddal, és nem véletlenül forogtak közzsájon olyan fantasztikus hírek, hogy az új alkotmányból kiindulva a parasztek az ország különböző tájain kérvényezték a közös gazdaságok feloszlását, és ezért küszöbön áll a kolhozrendszer megszüntetése.¹¹⁴ A parasztek csak annyit vártak az államtól, hogy hagyja élni őket úgy, ahogy ők akarnak, egyszerűen vissza akarták állítani a régi – a kolhozosítás előtt érvényes – rendet.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy példaszerűnek tartották volna a NEP-korszak politikai viszonyait. A gazdák gyakran adtak hangot annak az igényüknek, hogy legyen egy önálló, az ő érdekeiket képviselő párt. Az alkotmányozási vitában pedig javasolták az 1905-ös forradalom ideje alatt létrejött parasztszövetségek újjászervezését is, ugyanakkor azt is követelték, hogy a hatóságok adjanak engedélyt fasiszta szervezetek alapítására.¹¹⁵ Valószínű, hogy egykori szociálforradalmárok javasolták a parasztszövetségek újjászervezését, akiknek újbóli aktív tevékenysége nyugtalanította a titkos rendőrséget.¹¹⁶ Az alkotmány körül folyó agitáció érthető módon arra bátorította a hívőket, hogy a valódi lelkiismereti szabadság nevében lépjenek fel.¹¹⁷ De felsőbb szinteken még az olyan kívánalmak mellett is csak ritkán szálltak síkra, mint a választásoknál történő jelöltállítás korlátlan lehetősége, a halálbüntetés eltörlése vagy a politikai fogvatartottak szabadon bocsátása.¹¹⁸

A falvakban az 1937-es választási kampány egyik legjellemzőbb kísérőjelensége volt, hogy többek között azért utasították el Sztálin jelölését, mert „minden parasztot kiéhezettet”, ezen kívül gyakran javasolták a Legfelsőbb Szovjetbe küldöttnek egykori ellenzéki vezetőket és letartóztatott magas rangú tisztségviselőket, még olyanokat is, akiknek kivégzése már régen köztudott dolog volt.¹¹⁹ Egy magát „Isten küldöttének” tekintő öreg parasztszöveg szerint – meggyőződését nyilvánvalóan sokan osztották – azokat kell megválasztani, akik „ezt [a *kolhoznyikok*on] gúnyolódó hatalmat azonnal képesek megdönteni” és akik „olyan sokat szenvedtek ezzel a hatalommal szemben, mint a pópák [és] a kulákok”.¹²⁰ Ez a népi vallásosságából fakadó jámborság¹²¹ megjelent az üldözött bolsevikokkal kapcsolatban is: „Én inkább Rikovra és Buharinra szavazok, mint Sztálinra. 'k a mi érdekeinkért harcoltak és most miattunk, parasztek miatt szenvednek. Lehetséges, hogy már nem élnek, de nekünk, paraszteknek nem szabad engedelmeskednünk a kommunistáknak, csak Rikovnak és Buharinak”.¹²² Nem ok nélkül sopánkodott egy kreml-i hivatalnok amiatt, hogy a választási kampányról szóló bizalmas jelentés csak arról tudott beszámolni, hogy a faluközösségekben az „entuziazmus rendkívüli mértékben megnövekedett”.¹²³

Visszatetszése utal azokra a szűk határookra, amelyek között a háború előtti évtized vidéki valóságát a „sztálinizmus” fogalmán keresztül értelmezni lehet, ha ekképpen egyáltalán mód nyílik a valóság szemléltetésére. Ha definiálni akarjuk a „sztálinizmust”, a terminus mindig a szovjet állam azon törekvéseire vonatkozik, hogy uralma alá hajtja, leigázza a társadalom maradványait is, és némely esetben rávilágít az orosz történelemben megfigyelhető eme tendenciának az okaira is és kifejezi a hegemon kultúra tömegek általi el- és befogadását.¹²⁴ A központi államigazgatás egyik munkatársának elégedetlensége azonban sejteti, hogy – a háború előtti időszak parasztjait illetően – a rezsim első sorban egy olyan fikciót igyekezett életben tartani, amely a hivatalos diskurzusban és kultúraértelmezésben a kolhozparasztek boldog jelenét közvetítette,¹²⁵ a paraszti módszerekről és a vidéki ellenkultúráról szóló híradásokat pedig egyszerűen a bolsevik rémképek birodalmába üzték. E konfliktus szimbolikus természete nem jelenti, hogy nem küzdöttek ellene minden lehetséges eszközzel – mindennek előtt maga a rezsim. Éppen ellenkezőleg: gyakran rendkívül súlyos árat fizettek cselekedeteikért azok, akiknek kijelentéseit forrásainkban felleljük. Az állampárt azonban nem volt hajlandó arra, hogy felfügessze a kolhozrendszer paraszti megtagadása elleni hadüzenetét, habár egy ellentétes, monopolizációs törekvéseivel nem összeegyeztethető – és ennek következtében a „mono-konstrukcióként” értelmezett „sztálini társadalom”¹²⁶ teóriájával sem összeegyeztethető – gyakorlatot kellett hallgatolagosan elfogadnia.

Ez a körülmény nem a kolhozosítást elutasító ellenkultúra súlyára és a szociális feszültségek intenzitására utal, amelyeket felszínre hozott, és amelynek kitérésaitól a bolsevikok minden valószínűség szerint állandóan rettegtek. Sokkal inkább azt fejezi ki, hogy a harmincas évek falvaiban az állampárt a sztálinizmust és a rezsim kulturális hegemoniáját teljes mértékben tekintélyének állandóan veszélyeztetett szimbólumaiként észlelte. A kolhozosított vidék valósága megfoghatatlan anélkül, hogy világosan látnánk a vidéki viszonyok „sztálinizálására” irányuló törekvést és az ettől elválaszthatatlan nagyfokú erőszakosságot. De még a kolhozfolklor bizonytalan körvonalait sem rajzolják fel önmagukban az igazgatási szervek intézkedései vagy a hivatali nyelv stilisztikai gyakorlatai, melyeket a gazdák többé-kevésbé sikeresen utánoztak. A kolhozfolklor manifesztációit – mint minden más folklorjelenséget – nyilvánvalóan a parasztek hétköznapjaiban, eljárásaiban és a sztálinizmushoz mint fogalomhoz közvetlenül kapcsolódó megnyilvánulásokban és szimbólumalkotási kísérletekben lehet megragadni. A falutematika súlya és az egykori parasztek létszáma a városokban felveti a kérdést, hogy a kolhozosítás tapasztalata és következményei befolyásolták-e, és milyen mértékben a városi alsórétegek magatartását. Noha talán a városokban gyorsabban ment a hivatalos diskurzus elsajátítása,¹²⁷ a paraszti ellenkultúra azonban alkalmas volt arra, hogy megvédje az embert attól, hogy összekeverje a rezsim önmeghatározását a társadalom önrétegzésével.

Szabó Zsuzsa fordítása

1 R. W. Davies, *The Socialist Offensive – The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929-1930* (London 1980) 177-180, 182-185, 228-249, 256-260; L. Viola, *Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest During Collectivization*, in: *The Russian Prewiew* 45 (1986) 23-42; S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* (Oxford 1994) 62-65.

2 vö: V. Danilov, A. Berelowitch, *Les documents des VCK-OGPU-NKVD sur la campagne soviétique*, in: *Cahiers du monde russe* 35 (1994) 673; *Narodnoe chozrajstvo SSSR*, Moszkva 1932 XXIII; E. M. Andreev, L. E. Darszkij, T. L. Harkova, in: *Istorija naselenija SSSR 1920-1959 gg* (Moszkva 1990) 141.

3 V. P. Danilov, N. A. Ivnickij, *Dokumenty svidetel'stvujut* (Moszkva 1989) 491; *Narodnoje chozrajstvo* 130.

4 S. Merl, *Bauern unter Stalin. Die Formierung des sowjetischen Kolchossystems* (Berlin 1990) 35-59; *ua.*, *Sozialer Aufstieg im sowjetischen Kolchossystem der 30er Jahre?* (Berlin 1990) 182; Inkeles, *Social Change in Soviet Russia*

(Cambridge/Mass. 1968) 196; *D. L. Konstantinov*, Dinamika professional'noj orientacii molodezi Sibiri (Novosibirsk 1977) 79-83, 89 f.; *M. H. Titma*, Social'no-professional'naja orientacija molodezi, 2. kötet (Tallin 1982) 10-15; *Fitzpatrik*, 140 f., 143 f.

5 *J. C. Scott*, Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance (New Haven 1985).

6 *Ua.*, Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts (New Haven 1985)

7 CGAIPD (korábban Leningrádi Pártarchívum; majdnem minden az ebből az archívumból idézett anyag a politikai rendőrség jelentése, amelyeket A. A. Zsdanovnak, akkori KP-titkárnak küldtek a Szovjetunió különböző területeiről), f. 24, op. 2v, d. 1850, l. 208, d. 1858, l. 146. d. 1859, ll. 95-97; RGVA (Orosz Állami Katonai Archívum), f. 9, op. 36, d. 597, ll. 65, 205-106, 123-126, d. 991, l. 353.

8 RGVA, f. 9., op. 36, d. 597, l. 738.

9 RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, ll. 662, 836-837, d. 991, ll. 352-353, 358; f. 40, op. 1, d. 61, ll. 206, 258, d. 63, l. 11.

10 RGVA, f. 9. op. 36, d. 597, l. 124, d. 991, 360.

11 GARF (az Orosz Föderáció Állami Archívuma), f. 8131, op. 38, d. 6, ll. 4-5, d. 22, l. 29.

12 RCHIDNI (egykori Központi Pártarchívum)

13 l. pl. CGPAID, f. 24, op. 2v, d. 1859, ll. 95-97, d. 2494, ll. 3-36, 113-114, d. 2492, l. 88.

14 CHDMO (egykori Központi Komszomolarchívum), f. 1, op. 23, d. 1105, l. 126, d. 1106, ll. 88, 118-119, 121.

15 GAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1496, l. 104; RGVA, f. 9, op. 39, d. 75, ll. 242, 255.

16 CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1234, l. 11, d. 1236, l. 114.

17 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1496, l. 93, d. 2497, l. 7, d. 2499, l. 69; *Fitzpatrick* 295.

18 GARF, f. 9474, op. 1, d. 93, ll. 18, 48-49.

19 GARF, f. 7523 sc., op. 65, d. 242, l. 242; f. 9492, op. 1, d. 882, l. 2; f. 9474, op. 1, d. 104, ll. 4, 31-32.

20 Az ebben a bekezdésben vizsgált kérdések dokumentációja megtalálható *G. T. Ritterspom*, Modernisierung oder Vernichtung? Über einige Folgen der Kollektivisierung der sowjetischen Landwirtschaft, in: Zeitschrift über Geschichtswissenschaft 9 (1195) 814-816.

21 Sobranije zakonov i rasporjazenij Raboče-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR, cast' I (1932) 583-584; *I. V. Stalin*, Socinenija, 3. kötet (Moszkva 1951) 207-212.

22 lásd pl. GARF, f. 3316, op. 64, d. 1754, ll. 21, 26; f. 9474, op. 16, d. 79, l. 16.

23 GARF, f. 3316, op. 64, d. 1534, ll. 87, 112; f. 9474, op. 1, d. 83, l. 5, d. 97, ll. 7, 61, op. 16, d. 30, ll. 170, 222, d. 48, l. 15, d. 79, l. 6, 35-36, 42, 49ob.

24 Ugolovnyj kodeks RSFSR (Moszkva 1937) 132-133, 139, 161-162, 170-171; Sovetskaja justicija 1934 Nr. 24 2-3; Socialisticeskaja zakonnost' 1937, Nr. 8 38; GARF, f. 3316, op. 64, d. 1254, l. 6; f. 9474, op. 1, d. 77, l. 1, d. 85, ll. 22-23.

25 GARF, f. 7523sc, op. 65, d. 242. l. 5.

26 GARF, 3316, op. 64, d. 1754, ll. 1-3, d. 1837, l. 3.

27 GARF, f. 7523 sc, op. 89, d. 4408, ll. 15, 22.

28 GARF, f. 8131, op. 10, d. 83, l. 89, d. 84, l. 52; f. 9415, op. 5, d. 496, l. 122.

29 GARF, f. 9492, op. 6, d. 14, l. 20; f. 9474, op. 1, d. 83, l. 6.

30 Socialisticeskaja zakonnost', 1934, Nr. 10 35; GARF, f. 9492, op. 1, d. 822, l. 1.

31 GARF, f. 7523sc, op. 89, d. 4408, l. 15; f. 9415, op. 5, d. 87, ll. 39-39ob; f. 9492, op. 1a, d. 62, l. 320.

32 *Merl*, Bauern, 404-408, 412-415.

33 Uo. 257 f.

34 RCHIDNI, f. 112, op. 27, d. 3, l. 27, op. 27, d. 37, ll. 379, 401-402; ll. CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1849, ll. 3-4, 38, 125, d. 1850, ll. 32, 258-259, 1852, ll. 17, 32, 142.

35 *J. A. Poljakov* (kiadó), Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 g. (Moszkva 1992) 93-94.

36 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 119, l. 102.

- 37 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 119, l. 174, f. 112, op. 25, d. 3, ll. 27, 29; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1845, ll. 66-67, 207, d. 1849, l. 223-224; *Merl*, Bauern, 301 ff.
- 38 Sovetskaja justicija, 1935, Nr. 11, 33.
- 39 *Merl*, Bauern, 311; GARF, f. 8131, op. 37, d. 542, l. 1.
- 40 *Fitzpatrick*, 136.
- 41 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d., 1845, l. 63-65, d. 1849, l. 39, 108, 133, d. 1850, ll. 48-49, 87, 198, d. 1852, ll. 16, 19-20, 48-49, d. 1857, ll. 120, 181, d. 1858, ll. 96, 147-148, d. 1860, l. 170, d.
- 42 *Fitzpatrick*, 165.
- 43 vö. RGAE (az Orosz Föderáció Gazdasági Archivuma), f. 1562, op. 329, d. 131, l.10; GARF, f. 5446, op. 22a, d. 1096, l. 20; *J. A. Poljakov* (kiadó), *Vsesojuznaja perepis' naselenija 1937 g.* (Moszkva 1991) 54.
- 44 *Fitzpatrick*, 146.
- 45 RCHIDNI, f. 17, op.120,d. 277, ll. 68-69, 74; f. 112, op. 27, d. 34, l. 39; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1845, l. 67, d. 1849, l. 38.
- 46 *Fitzpatrick*, 110, 114-115, 167.
- 47 GARF, f. 7511, op. 10, d. 537, l. 44; f. 8131, op. 10, d. 83, ll. 59, 72, 105, op. 37, d. 148, l. 14.
- 48 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 22, 129, 132, 204.
- 49 RCHIDNI, f. 558, op. 1, d. 5017, ll. 1-11; GARF, f. 8131, op. 38, d. 22, ll. 8, 10.
- 50 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. d. 1856, ll. 42, 101-102, d. 1857, ll. 113-114; GARF, f. 8131, op. 13, d. 65, l. 83
- 51 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d.1860, ll. 165-166, 201-202, d. 2486. l.72.
- 52 *Ritterspom*, 817.
- 53 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 134-137, 203-204, 226-227,d. 1857, ll. 55, 115, 154; GARF, f. 8131, op. 38, d. 46, l. 187.
- 54 *Socialisticeskaja zakonnost'*, 1934, Nr. 9 44; RGAE, f.1562, op. 329, d. 89, l. 16; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1850, l. 49, d. 1852, ll. 2, 69, 159-171, 200-201; RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 288, ll. 102-103; f. 112, op. 27, d. 37, ll. 13-14, op. 28, d. 8, l. 242.
- 55 GARF, f. 7523, op. 65, d. 486, ll. 133-135.
- 56 *Fitzpatrick*, 218, 237 f.
- 57 GARF, f. 8131, op. 13, d. 64, ll. 129-130, 134, d. 65, ll. 102, 164-165.
- 58 GARF, f. 8131, op. 13, d. 64, ll. 124-125, 129-130, d. 65, ll. 163-164.
- 59 *Fitzpatrick*, 290.
- 60 CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1102, l. 189, d. 1106, l. 59, d. 1154, l. 5.
- 61 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1846, l. 123; GARF, f. 8131, op. 37, d. 575, l. 59; *V. Dal'*, *Poslovici russkogo naroda*, 2. kötet (Moszkva 1993) 388.
- 62 *A. V. Kulagina* (kiadó) *Russkaja castus-ka* (Moszkva 1993) 69; *A. Egorov* (kiadó) *Zitejskie castuski '95* (Moszkva 1995) 162.
- 63 *E.N. Razumovskaja*, 60 let kolhoznoj zizni glazami krest'jan, in: *N. G. Ochotin, A. B. Roginskij* (kiadó), *Zven'ja* (Moszkva 1991) 154; *Egorov*, 158.
- 64 *Razumovskaja*, 150, 156.
- 65 GARF, f. 8131, op. 14, d. 14, l. 55.
- 66 CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1102, ll. 80, 196.
- 67 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 175, l. 88; CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1102, l. 137, d. 1129, l. 62.
- 68 CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1106, l. 74.
- 69 CHDMO, f. 1. op. 23, d. 1106, l. 102; RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 175, ll. 96-97.

- 70 S. N. Azbelev, Fol'klor 1920-1930-ch gg. v zapisjah A. I. Nikofofova, in: Zivaja starina 1994, Nr. 2 46.
- 71 *Fitzpatrick*, 289, 293-294.
- 72 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 107, 238, d. 1860, l. 5; GARF, f. 1235, op.141, d. 1793, cast' 3, l. 26ob; RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, l. 665.
- 73 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 66, 238-239.
- 74 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1856, l. 26, d. 1857, ll. 21-22, 102, 216-217, d. 1860, l. 267, d. 2499, l. 69.
- 75 *Scott*, *Domination*, 6-9, 38 f., 206-210.
- 76 RGVA, f. 9. op. 36, d. 3448, ll. 178-179.
- 77 RGVA, f. 9. op. 36, d. 3448, ll. 166-172.
- 78 RGVA, f. 9, op. 39, d. 75, l. 514, d. 86, l. 122.
- 79 A Külügyminisztérium Politikai Archívuma, Bonn, Moszkvai Nagykövetség, pol. 3, No. 3g, A Szovjetunió belpolitikája..., A Helsinki Nagykövetség 1940. április 17-i jelentése; GARF, f. 8131, op. 37, d. 245, l. 255.
- 80 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1587, ll. 96, 242.
- 81 RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, l. 125.
- 82 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, ll. 239, 248.
- 83 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1860, l. 267, d. 2486, l. 79.
- 84 CHDMO, op. 1, f. 23, d. 1475, l. 54.
- 85 *Fitzpatrick*, 291 f.
- 86 RGVA, f. 9, op. 36, d. 1345, l. 25; RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 176, l. 83; GARF, f. 5446, op. 18a, d. 849, l. 2.
- 87 V. P. *Danilov* többek közt (kiadó), Pis'ma iz derevni. God 1937-j, in: *Kommunist* 1 (1990) 95 f., 99 f., 103 f.; GARF, f. 1235, op. 141, d. 2056, ll. 1, 3-7, 9, 11-12, 17-18 és passim.
- 88 GARF, f. 9474, op. 16, d. 168, l. 700.
- 89 GARF, f. 9474, op. 16, d. 88, l. 127-127ob.
- 90 M. *Lewin*, *The Making of the Soviet System* (New York 1985) 61 ff.; B. M. *Firsov*, I. G. *Kiseleva* (kiadó), *Byt velikorusskikh krest'jan-zemlepascev* (Sankt-Petersburg 1993) 147-152.
- 91 *Fitzpatrick*, 59-62, 212f., 283.
- 92 Uo. 212, 214.
- 93 Uo. 207 f.; S. P. *Frank*, *Confronting the Domestic Other: Rural Popular Culture and its Enemies in Fin-de siecle Russia*, in: S. P. *Frank*, M. D. *Steinberg* (kiadó), *Cultures in Flux* (Princeton 1994) 79; H. *Altrichter*, *Die Bauern von Tver* (München 1984) 101 f.
- 94 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1849, ll. 105, 109-110, 185, 211, d. 1850, l. 199, d. 1852, ll. 10, 33, d. 1857, l. 99.
- 95 *Fitzpatrick*, 206, 29 f.
- 96 RGAE, f. 1562, op. 329, d. 285, ll. 58, 63, 90.
- 97 GARF, f. 1235, op. 141, d. 2021, ll. 32-33; f. 5263, op. 1, d. 11, d. 123, CHSD (egykori KB-archívum), f. 89, op. 49, d. 24, ll. 1-3.
- 98 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2488, ll. 97-98, d. 2494, l. 101; GARF, f. 5263, op. 1, d. 25, ll. 17, 19-22.
- 99 vö. CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1852, l. 237, d. 1856, d. 149, d. 1858, l. 60 valamint B. A. *Engel*, *Women, Men and the Languages of Peasant Resistance, 1870-1907*, in: *Frank, Steinberg*, 41 f.
- 100 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2488, ll. 34-35.
- 101 GARF, f. 1235, op. 141, d. 2170, cast' 1, ll. 82, 83ob.
- 102 GARF, f. 5451, op. 79, d. 28, ll. 147, 151; RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, l. 427, op.0000 39, d. 991, ll. 78, 291; RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 272, l. 14.
- 103 CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1234, l. 119; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2486, l. 183.

- 104 RGVA, f. 9, op. 39, d. 90, l. 99.
- 105 GARF, f. 1235, op. 141, d. 2170, cast' 1, ll. 81-83.
- 106 GARF, f. 9474, op. 16, d. 167, ll. 176-177, d. 183, ll. 312-313.
- 107 RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, ll. 11, 13.
- 108 RGVA, f. 9, op. 36, d. 991, ll. 165-166, 169.
- 109 RGVA, f. 9, op. 36, d. 597, l. 5.
- 110 *Fitzpatrick*, 130, 149 f., 313 f.
- 111 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 232, ll. 49, 51, 62-63, 81-82; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1858, l. 105, d. 2486, l. 79, d. 2492, ll. 185-188; GARF, f. 1235, op. 141, d. 2020, l. 18.
- 112 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1858, l. 8, d. 1860, l. 11.
- 113 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1857, ll. 203, 274, d. 1858, ll. 6, 64, 117, 150, 158, d. 1860, l. 5.
- 114 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 232, ll. 55, 57; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1846, l. 13, d. 1850, l. 101, d. 1856, l. 55, d. 1858, l. 1858, l. 6; CHDMO, f. 1, op. 23, d. 1184, l. 93.
- 115 GARF, f. 3316, op. 64, d. 1854, l. 211; f. 8131, op. 14, d. 14, l. 206; RGVA, f. 9, op. 39, d. 90, l. 300; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1858, l. 106, d. 2486, l. 79; RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 232, l. 79, lásd még *S. J. Seregny, Peasants and Politics: The Peasant Unions during the 1905 Revolution*, in: *E. Kingston-Mann, T. Mixter* (kiadó), *Peasant Economy, Culture and Politics of European Russia. 1800-1921* (Princeton 1991) 341-377.
- 116 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1858, ll. 6-7, 109, 229-230.
- 117 *Fitzpatrick*, 212 f., 282 f.
- 118 RCHIDNI, f. 17, op. 120, d. 232, ll. 84-87.
- 119 GARF, f. 1235, op. 141, d. 2027, l. 72; f. 8131, op. 14, d. 13b, ll. 66, 71, d. 14, ll. 65, 130-131, d. 15, ll. 14, 115; d. 16, ll. 207, 311-312; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1496, ll. 92-93, d. 2499, ll. 74, 81, 129.
- 120 GARF, f. 8131, op. 14, d. 14, ll. 55, 146, 195, 200; CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 1496, ll. 92, 94, 138-139, 141, 147.
- 121 vö. *G. P. Fedotov, Svjatye drevnej Rusi* (Moszkva 1990) 50 f., 211 ff.
- 122 CGAIPD, f. 24, op. 2v, d. 2499, l. 69.
- 123 GARF, f. 1235, op. 141, d. 2024, l. 40
- 124 *H. Reichman*, Reconsidering „Stalinism“, in: *Theory and Society* 17 (1988) 57-90; *J. Baberowski*, Wandel und Terror: Die Sowjetunion unter Stalin. Ein Literaturbericht, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43 (1995) 97-129.
- 125 *R. Stites*, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900* (Cambridge 1992) 79, 90-93, 95.
- 126 *T. H. Rigby*, Stalinism and the Mono-organisational Society, in: *R. Tucker* (kiadó), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York 1977) 53-76.
- 127 *S. Kotkin*, *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization* (Berkeley 1995) 215-225, 230-235.

* A levéltári kutatómunkát, melynek eredményei e cikkben publikálásra kerülnek, a francia Kutatási Minisztérium támogatta.